

Աշխարհագրություն

УДК 911.3.001

Մ. Գ. ՄԱՆԱՍՅԱՆ

ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՍԱԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ
ՏԱՐԱԾԱԺԱՄԱՆԱԿԱՅԻՆ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀՀ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐՈՒՄ

Բնակչության ապրելակերպի, գործունեության տարբեր ձևերի աշխարհագրական ուսումնասիրություններ կատարել են տարբեր հեղինակներ [1–3], սակայն նրանք չեն անդրադարձել մարդկանց կենսագործունեության ցիկլերի (ԿՑ) տարածաժամանակային (ՏԺ) և գործառության կառուցվածքներին և դրսևորումներին: Տվյալ աշխատանքի նպատակն է՝ տարածության և ժամանակի մեջ բացահայտել մարդկանց գործունեության բնույթն ու փոփոխման միտումները, այսինքն՝ կապ հաստատել գործունեության ձևերի և դրանց տարածական և ժամանակային պարամետրերի միջև: Դրա համար անհրաժեշտ է. 1. պարզել օրական (շաբաթական) ժամանակային բյուջեի օգտագործման բնույթն ըստ գործունեության ձևերի; 2. պարզել օրական (շաբաթական) բյուջեի օգտագործման բնույթն ըստ գործունեության վայրերի (տարածքային միավորների); 3. պարզել օրվա (շաբաթվա) ընթացքում գործունեության յուրաքանչյուր ձևի բաշխումն ըստ տարածքային միավորների, այսինքն՝ որոշել գործունեության ձևերի տեղայնացման աստիճանը; 4. պարզել գործունեության վայրերի (տարածքային միավորների) սահմաններում գործունեության ձևերի զուգորդություններն ու հարաբերակցությունները, այսինքն՝ որոշել դրանց գործառության տիպը; 5. բացահայտել մարդկանց ԿՑ-երի համակարգաստեղծ բնույթն ու դերը տարաբնակեցման մեջ:

Նշված խնդիրների լուծման նպատակով մեր կողմից մշակվել է հարցաթերթիկի նմուշ, որի միջոցով իրականացվել են լայնամասշտաբ սոցիոլոգիական հետազոտություններ (1998–2004 թթ.) Երևանի թաղային համայնքներում (400 հարցաթերթիկ) և ՀՀ բոլոր մարզերի տարբեր քաղաքային և գյուղական համայնքներում (950 հարցաթերթիկ): Ընդ որում, ընտրված բնակավայրերը միմյանցից տարբերվում են բնակչության թվով, տեղադիրքով, գործառույթներով և սոցիալ-ժողովրդագրական կառուցվածքով: Հարցաթերթիկներում ընդգրկված է ըստ շաբաթվա օրերի (աշխատանքային և ոչ աշխատանքային) մարդու ողջ կենսագործունեությունը՝ ըստ գործունեության ձևերի և դրանց տարածական և ժամանակային դրսևորումների: Սոցիոլոգիական հետազոտության ժամանակ հաշվի ենք առել բնակչության սեռային, տարիքային, սոցիալական բոլոր խմբերը, քանի որ նրանց կենսագործունեության դրսևո-

րումները զգալիորեն տարբեր են: Հետազոտության օբյեկտը ոչ թե ընտանիքն է, այլ մարդ-անհատը, ուստի մարդկանց գործունեության ձևերի ամբողջ սպեկտրը միավորել ենք հետևյալ խմբերի մեջ (i):

1) ֆիզիոլոգիական պահանջմունքների բավարարում՝ քուն (i_1); 2) սնում, անձնական խնամք (i_2); 3) աշխատանք և ուսում (i_3); 4) առևտուր և նյութական պահանջմունքների բավարարում (i_4); 5) սոցիալական գործունեություն (այցելություններ, հանդիպումներ, ժողովներ, զբոսանք և այլն) (i_5); 6) հոգևոր-մշակութային պահանջմունքների բավարարում (i_6); 7) պասիվ հանգիստ (ընթերցանություն, հեռուստադիտում, ռադիոունկնդրում) (i_7); 8) տնային տնտեսության վարում (սննդի պատրաստում, լվացք և այլն) (i_8): Որպես գործունեության ինքնատիպ ձև առանձնացրել ենք տրանսպորտային-տարածական տեղաշարժերը (i_0): Առանձնացրել ենք միայն օրական ԿՑ-ի (ՕԿՑ) և շաբաթական ԿՑ-ի (ՇԿՑ) շրջանակներում առաջացող գործունեության ձևերը:

Մարդկանց ՕԿՑ-երի և ՇԿՑ-երի ՏԺ վերլուծության նպատակով առանձնացրել ենք գործունեության 6 վայրերը. 1) տուն; 2) թաղ; 3) համայնք; 4) կենտրոն համայնք (Երևան); 5) այլ համայնք* (Երևան); 6) այլ բնակավայր (բացի Երևանից):

Թաղերը (առանձին փողոցներ, բնակելի շրջաններ) առանձնացրել ենք միայն Երևանի և համեմատաբար մեծ քաղաքների դեպքում: Հետազոտությունները կատարվել են աշնանը (նոյեմբեր) և գարնանը (ապրիլ):

Մեր կողմից առաջարկված մասնատիկական մոդելի [4] օգնությամբ վերլուծության են ենթարկվել ՀՀ տարբեր համայնքներում անցկացրած սոցիոլոգիական հետազոտությունների մեծածավալ փաստական նյութերն ու արդյունքները, որոնք թույլ են տալիս անել հետևյալ եզրակացությունները:

1. Հարցվածները ՕԿՑ-ի ժամանակի 55–80%-ը անցկացնում են տանը: Ընդ որում, Երևանի թաղային համայնքներում և քաղաքային մեծ համայնքներում այն 55–70% է, բարձր է գյուղական համայնքներում՝ 70–80%: Տունը, որպես գործունեության վայր, ունի ամենաբարձր ցուցանիշը, քանի որ քունը օրվա ժամանակի բյուջեի մոտ 1/3-ն է կազմում, իսկ աշխատանքը, որպես տնից դուրս գործունեության հիմնական ձև, մեծ կշիռ չունի ներկայիս համատարած գործազրկության պատճառով:

2. Բոլոր համայնքներում անխտիր բարձր է համայնքի սահմաններում բնակչության կենսագործունեության ժամանակի տևողությունը: Այդ ցուցանիշը հատկապես բարձր է Երևանի Կենտրոն համայնքում և Երևանից հեռու գտնվող որոշ խոշոր համայնքներում՝ 85–90%, ցածր է Երևանի առանձին թաղային համայնքներում և Երևանի մերձակա համայնքներում՝ 80–85%: Հետևաբար, համայնքի խոշորացմանը և Երևանից ունեցած հեռավորությանը զուգընթաց աճում է համայնքի ինքնուրույնության, ինքնաբավարարման աստիճանը:

3. Մարդու ՕԿՑ-ում տրանսպորտային-տարածական տեղաշարժերի ժամանակաձախսերը կազմում են օրական ժամանակի մինչև 3–5%-ը, հանգստյան օրերին՝ 2–4%: Թերևս դա բացատրվում է մարդու աշխատանքային գործունեության ակտիվության թուլացմամբ:

4. Երևանի և նրա մերձակա համայնքների բնակչության կենսագործունեության որոշ մասը բաժին է ընկնում Երևանի կենտրոնին (Երևանի թաղային

* Այժմ Երևանի համայնքները կոչվում են վարչական շրջաններ:

համայնքների բնակչության մոտ 8–10%-ը, ագլոմերացիայի մերձակա գոտու բնակչության 2–3%-ը): Թերևս դա պայմանավորված է նրանով, որ այստեղ է կենտրոնացած աշխատատեղերի և սպասարկման օբյեկտների զգալի մասը:

5. Երևանից հեռու գտնվող համայնքներում տարաբնակեցման համակարգաստեղծ գործընթացներում նվազում է Երևանի բաժինը և մեծանում է մոտակա քաղաքային համայնքների բաժինը:

Այսպիսով, ինչպես ցույց է տալիս մարդկանց կենսագործունեության տարածական և ժամանակային պարամետրերի և կառուցվածքների վերլուծությունը, կախված համայնքի դիրքից, մարդաշատությունից, ձևավորվածության աստիճանից, տրանսպորտային պայմաններից, գործառույթների բնույթից փոխվում է օրվա ժամանակի բյուջեի տարածական բաշխման բնույթը: Ընդ որում, շաբաթական ԿՅ-ի ընթացքում նկատվում է գործունեության տարածաժամանակային բավական կայուն կառուցվածք աշխատանքային հինգ օրերին և զգալի փոփոխություն՝ հանգստյան օրերին:

Բնակչության ՕԿՑ-երի և ՇԿՑ-երի ուսումնասիրությունը տարբեր համայնքներում հնարավորություն է տալիս հստակ պատկերացում կազմել մարդկանց ժամանակի օրական և շաբաթական բյուջեների կառուցվածքի մասին՝ ըստ մեր կողմից առանձնացված գործունեության ձևերի: Աշխատանքային օրվա ժամանակի բյուջեի 55–60%-ը ընկնում է գործունեության հետևյալ ձևերին՝ քուն (i_1), աշխատանք կամ ուսում (i_3) և տեղաշարժեր (i_0): Մնացած ժամանակի մեծ մասը (շուրջ 30%) բաժին է ընկնում սնմանը և անձնական խնամքին (i_2), պասիվ հանգստին (i_7) և տնային տնտեսության վարմանը (i_8): Օրական բյուջեի մնացած մասը (մոտ 12–13%) բաժին է ընկնում տարաբնակեցման ավելի համակարգաստեղծ ներուժ ունեցող գործունեության հետևյալ ձևերին՝ առևտուր և կենցաղսպասարկում (i_4), սոցիալական գործունեություն (i_5) և հոգևոր-մշակութային պահանջմունքների բավարարում (i_6):

Այլ է ժամանակի բաշխումը հանգստյան օրերին: Շատ դեպքերում բացակայում է կամ աննշան է աշխատանքը կամ ուսումը: Միաժամանակ աճում է գործունեության մյուս ձևերի բաժինը, հատկապես նրանց, որոնք, որպես կանոն, իրականացվում են տնից դուրս, տվյալ համայնքի կամ այլ համայնքի սահմաններում (i_4, i_5, i_6), և այն ձևերի, որոնք առավելապես տեղի են ունենում տանը (i_1, i_2, i_7, i_8):

Անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ օրական բյուջեի վրա ազդեցություն են թողնում ինչպես տարածական (բնակավայրի բարձրությունը, Երևանից և մայրուղիներից ունեցած հեռավորությունը), այնպես էլ ժողովրդագրական գործոնները (բնակչության թիվ, սեռատարիքային կազմ, սոցիալական կազմ, կրթական մակարդակ):

Երիտասարդ տարիքային խմբի բարձր կրթական ցենզ ունեցող մարդկանց պարագայում մեծանում է սոցիալական ակտիվությունը բնութագրող և տարաբնակեցման համակարգաստեղծ մեծ դեր կատարող գործունեության ձևերի դերն ու կշիռը (i_3, i_5, i_6): Մինչդեռ բարձր տարիքային (թոշակային) խմբերում և կանանց դեպքում մեծ է գործունեության այն ձևերի բաժինը, որոնք մեծամասամբ իրականանում են տան պայմաններում (i_1, i_7, i_8):

Բնակչության կենսագործունեության ՏԺ դրսևորումների վերլուծության կարևոր ուղղություններից մեկն է՝ պարզել, թե ինչպիսի տարածական բաշ-

խում ունեն գործունեության տարբեր ձևերը, ինչպիսին է դրանց տեղայնացման մակարդակը:

Այս նպատակով հաշվարկել ենք գործունեության տարբեր ձևերի տարածական տեղայնացման գործակիցը (Q_S), որ տվյալ տարածքային միավորում գործունեության ձևի տևողության և գործունեության ձևի ամբողջ տևողության հարաբերությունն է:

Գործունեության ձևերը իրարից զգալիորեն տարբերվում են $S\sigma$ կազմակերպման բնույթով, որոշ տեսակներ առանձնանում են տարածական տեղայնացման բավական բարձր մակարդակով: Դա, նախ և առաջ, վերաբերում է մարդկանց ֆիզիոլոգիական պահանջմունքների բավարարմանը (i_1 և i_2), որոնք գրեթե ամբողջությամբ, իսկ i_2 -ը՝ 80–90%-ով, տեղի են ունենում տանը: Գյուղական համայնքներում գործունեության նշված ձևերի տեղայնացման մակարդակն առավել բարձր է, քան քաղաքային համայնքներում և Երևանի թաղային համայնքներում:

Բոլոր հետազոտված համայնքներում տարածական տեղայնացման բարձր աստիճանով առանձնանում են i_7 և i_8 գործունեության ձևերը: Դրանց $S\sigma$ կազմակերպումը գրեթե ամբողջությամբ տեղի է ունենում համայնքի սահմաններում ($Q_{S_h}=0,98-1,0$): Իսկ դրա 90%-ից ավելին իրականացվում է տանը:

$S\sigma$ կազմակերպման առավել բարդ կառուցվածք ունեն i_3, i_4, i_5, i_6 գործունեության ձևերը և դրանց պարամետրերը $O\Phi\Phi$ -ի, հետևաբար նաև՝ ՇԿՑ-ի ընթացքում զգալիորեն տարբերվում են միմյանցից Երևանի առանձին թաղային համայնքներում, քաղաքային և գյուղական տարբեր համայնքներում:

Երևանի Կենտրոն համայնքում i_3 գործունեության ձևը տեղայնացված է համայնքի սահմաններում ($Q_{S_h}=0,7$), մինչդեռ մյուս համայնքներում նշված ցուցանիշը բավական ցածր է և փոփոխվում է $Q_{S_h}=0,25$ -ից (Աջափնյակ) մինչև $Q_{S_h}=0,55$ (Ավան):

i_3, i_4, i_5, i_6 գործունեության ձևերի $S\sigma$ կազմակերպման վերլուծությունը հաստատում է այն թեզը, որ Երևանի կենտրոնը շարունակում է զգալի դեր խաղալ մարդկանց գործունեության $S\sigma$ կազմակերպման մեջ: Այստեղ է կենտրոնացած քաղաքի աշխատատեղերի, մշակութային և սպասարկման հիմնարկների զգալի մասը: Մինչդեռ նոր բնակելի շրջանների սահմաններում Q_{S_h} -ի համեմատաբար ցածր ցուցանիշը վկայում է ստեղծված համայնքների ոչ լիարժեք ձևավորման և «արհեստական» լինելու մասին:

Ի տարբերություն տարածաժամանակային ցրված բնույթ և տարաբնակեցման համակարգաստեղծ մեծ ներուժ ունեցող գործունեության ձևերի (i_3, i_4 և i_6)՝ i_5 -ն ունի հստակ արտահայտված ապակենտրոնացնող բնույթ: Երևանի Կենտրոն համայնքի համար $Q_{S_h}=0,75$, իսկ մնացած համայնքներում՝ $Q_{S_h}=0,8-0,9$

ՀՀ քաղաքային և գյուղական տարբեր համայնքներում մարդկանց ԿՑ-երի վերլուծությունը վկայում է համայնքի սահմաններում գործունեության գրեթե բոլոր ձևերի Q_{S_h} -ի բարձր ցուցանիշի մասին: Ընդ որում, որքան համայնքն ավելի հեռու է գտնվում Երևանից և ունի սոցիալ-տնտեսական բավարար ներուժ, այնքան համայնքի սահմաններում i_3, i_4, i_5, i_6 գործունեության ձևերի գծով Q_{S_h} -ն ավելի բարձր է (Q_{S_h} -ն մեծ է 0,95-ից): Մինչդեռ Երևանին մոտ գտնվող համայնքներում Q_{S_h} -ն գործունեության տարբեր ձևերի գծով տատանվում է 0,75–0,95–ի սահմաններում: Այն հատկապես ցածր է

Մասիս և Վաղարշապատ համայնքներում, որտեղ մեծ է Երևանի բաժինը հատկապես i_5 և i_6 գործունեության ձևերի համար ($Q-S_6=0,15-0,20$): Ընդ որում, հանգստյան օրերին տեղայնացման գործակիցը ավելի բարձր է:

Տրանսպորտային մայրուղիներին և Երևանին մոտ գտնվող կամ էլ տարածաշրջանային կենտրոնին մոտ գտնվող համայնքներում (օրինակ, Մալիշկա) գործունեության տարբեր ձևերի գծով (i_3, i_4, i_5, i_6), $Q-S_6$ -ն ցածր է; չի հասնում 0,7-ի, իսկ i_4 և i_6 գործունեության ձևերի գծով՝ նույնիսկ 0,5-ի:

Սոցիալ-աշխարհագրական հետազոտությունները և ստացած նյութերը թույլ են տալիս կապ հաստատել գործունեության, տարածության և ժամանակի միջև և անել հետևյալ եզրակացությունները.

1. Տանը (բնակավայրում) անցկացրած ժամանակի 90–95%-ից ավելին ընկնում է i_1, i_2, i_7 և i_8 գործունեության ձևերին: Ընդ որում, այս ցուցանիշը գրեթե նույնն է ինչպես տարածական (ըստ համայնքների), այնպես էլ ժամանակային (աշխատանքային և հանգստյան օրեր) առումով:

2. Գործունեության վայրի հաջորդ տարածական մակարդակում՝ թաղերում, գործունեության հիմնական ձևը, հատկապես հանգստյան օրերին, i_5 -ն է:

3. Համայնքի սահմաններում տիրապետող բնույթ է կրում i_3 գործունեության ձևը (50–80%): Ընդ որում, համայնքի գործառույթային կառուցվածքը ՇԿՑ-ի ընթացքում զգալի փոփոխություններ է կրում: Մասնավորապես, հանգրստյան օրերին զգալիորեն նվազում է i_3 գործունեության ձևի բաժինը և մեծանում են i_4, i_6 և հատկապես i_5 գործունեության ձևերի բաժինները: Վերջինս շատ համայնքներում հանգստյան օրերին նույնիսկ տիրապետող է դառնում: Դ-ա հատկապես վերաբերում է Երևանի Կենտրոն համայնքին, որի գործառույթային բնույթը ՇԿՑ-ի ընթացքում գործարար-աշխատանքայինից փոխվում է մշակութային-սպասարկման:

4. Քանի որ համայնքից կամ բնակավայրի սահմաններից դուրս գործունեության ծավալման հիմնական ձևն աշխատանքային գործունեությունն է և գործարար կապերը, ուստի բնական է գործունեության նշված ձևի գերակշռությունը նաև համայնքից դուրս գտնվող տարածքային միավորներում:

5. Ինչպես ցույց է տալիս բնակչության ՕԿՑ և ՇԿՑ-երի տարածաժամանակային վերլուծությունը, գործունեության տարբեր վայրերի գործառույթային բնույթը ժամանակային առումով (աշխատանքային և հանգստյան օրեր) ավելի փոփոխական է, քան տարածական (ըստ տարբեր համայնքների):

Այսպիսով, նման վերլուծությունները հնարավորություն են տալիս ոչ միայն հասկանալ և բացահայտել տարաբնակեցման համակարգաստեղծ գործընթացների բնույթն ու մեխանիզմները, տարածաժամանակային կազմակերպման օրինաչափությունները, այլև մշակել անհրաժեշտ միջոցառումներ՝ էլ ավելի արդյունավետ դարձնելու մարդկանց կենսագործունեության կազմակերպումը՝ խնայելով ինչպես տարածական, այնպես էլ ժամանակային ռեսուրսները:

Սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ամբիոն

Ստացվել է 16.12.2009

Գ Ր Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Յ Ո Ւ Ն

1. **Алексеев А.И.** Многоликая деревня. М.: Мысль, 1990.
2. **Барбаш К.Б.** Методика изучения территориальной дифференциации городской среды. М., 1986.

3. **Ткаченко А.А.** Территориальная общность в региональном развитии и управлении. Тверь, 1987.
4. **Մանասյան Մ.Գ.** Հայաստանի Հանրապետության տարարնակեցման համակարգի զարգացման հիմնահարցերը (աշխարհագրական հետազոտություն): Աշխ. գիտ. դոկտորի գիտ. աստիճանի հայցման ատենախոսության սեղմագիր. Եր., 2009, 46 էջ:

М. Г. МАНАСЯН

ПРОСТРАНСТВЕННО-ВРЕМЕННОЙ АНАЛИЗ ЖИЗНЕДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАСЕЛЕНИЯ ОБЩИН РА

Резюме

В статье анализируются пространственно-временные и функциональные структуры и взаимосвязи дневных и недельных циклов жизнедеятельности людей. Выявлены некоторые пространственно-временные закономерности и особенности жизнедеятельности людей в зависимости от величины, функционального типа и экономико-географической позиции общин РА.

M. G. MANASYAN

SPATIAL-TIME ANALYSIS OF LIFE ACTIVITIES OF POPULATION IN COMMUNITIES OF RA

Summary

In the article the space-time, functional structures and mutual relations between day and week cycles of peoples' life activities have been analyzed. Some space-time rules and features of peoples' life activities functioning depending on size functional type and economic-geographical position of the communities in Armenia have been revealed.